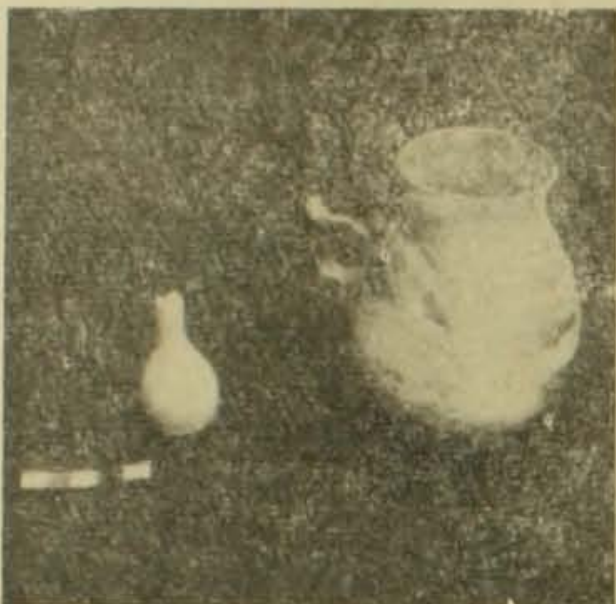

ՀԱՊԵՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՅԹՆԵՐ ԷՋՄԵԱՆՆԻՑ

Վերջին տարիներս էջմիածին քաղաքի տն-
րիտորիայում ձավալված շինարարական աշխա-
տանքների և հնագիտական պատահական հայտ-
նագործությունների միջոցով էջմիածնի դավա-
ռագիտական թանգարանում հավաքվել են հնա-
դիտական արժեք ներկայացնող մի շարք նյու-

Նկ. 1

թեր, որոնք վերարերում են ինչպես Արարատ-
յան դաշտի, այնպես էլ հին Վաղարշապատի
անցյալ մշակույթի դարգացման տարրեր փուլե-
րին: Այս փոքրիկ հաղորդման համար հիմք են
ծառայել էջմիածին քաղաքի լենինի անվան պե-
տական տնտեսության արտադրական մասի տե-
րիտորիայում հայտնաբերված դամբարանադաշ-
տի՝ մասնակի հետազոտությունների հետևա-
քով հավաքված նյութերը:

Հայտնի էր, որ էջմիածին քաղաքից հյու-
սիս-արևելք, Հոփսիմե և Զվարթնոց տաճարնե-
րի միջև ընկած հողատարածության վրա զբո-
նվում էր պատմական Վաղարշապատի դամ-
բարանադաշտը¹:

Դամբարանադաշտի ճշգրիտ սահմանները,
ինչպես նախկին ուսումնասիրությունների, այն-
պիսի էլ մեր հետազոտությունների միջոցով հը-

նարավոր չեղավ ստույգ պարզել, քանի որ հողի
այժմյան մակերեսի վրա դամբարանների գոյու-
թյունը հաստատող որևէ արտաքին նշան (հո-
ղաթումբ, քարակույտ և այլն) չի պահպանվել
և ամբողջ հողատարածությունը զբաղեցված է
արտադրական շենքերով ու խաղողի այգիներով:

Դամբարանադաշտում հայտնաբերված գե-
րեզմանները ու նրանցում կատարված թաղում-
ները, ըստ իրենց կառուցվածքային ձևերի միա-
տեսակ չեն: Դրանք սալարկղային, քարարկղա-
յին, կարասային, հիմնահողային և կավե դա-
գաղների մեջ կատարված թաղումներ են:

Դամբարանների առաջին խումբը տեղա-
վորված էր պետական տնտեսության տերիտո-
րիայի հարավային մասում գտնվող ոչ բարձր
բլրի վրա, որի տեղում այժմ կառուցված է տըն-
տեսության էլեկտրացանցի ենթակայանը: Այս-
տեղ բացվեց երեք թաղում, որոնցից երկուսը
հայտնաբերման ժամանակ դեռևս ավերված
չէին, իսկ երրորդը բլրի հարթեցման ժամանակ
լրիվ ավերվել էր: Այս գերեզմաններից առա-
ջինը կառուցված էր տարբեր չափսի քառան-
կյունի քարերով (տեղական տուֆ, որի հարուստ
պաշարներ կան Նորակերտ և Իսկրամյան գյու-
ղերի մոտ):

Գերեզմանի կողերը շարված էին ուղղահա-
յաց դիրքում դրված քարերի մի շարքով, որոնց
վրա դրված էին նրա երեսը ծածկող վեց սալա-
քար: Սալարկղի ներսը լցված էր ավազախառն
հողով, որը ըստ երևույթին թափվել էր քարերի
արանքից: Հողի հեռացումից հետո պարզվեց,
որ դա միայնակ թաղում է, որի շատ վատ պահ-
պանված ոսկորների մնացորդների միջոցով հը-
նարավոր եղավ որոշել ննջեցյալի դիրքը: Նա
պառկած էր մեջքի վրա ձգված դիրքով, գլուխը
ղեպի արևելք: Սալարկղի մեջ նյութական մշա-
կույթի ոչ մի նմուշ չկար: Դամբարանի խորո-
թյունը բլրի մակերեսից մեկ մետր էր, երկա-
րությունը՝ 2,3 մ, լայնությունը գլխի մասում՝
0,5 մ, ոտքերի մասում՝ 0,4 մ:

Երկրորդ գերեզմանը տեղավորված էր ա-
ռաջինից 10 մ դեպի հյուսիս-արևելք: Այն կա-
ռուցված էր հում կավաշաղախից, պատերը ու-
նեին աղեղնաձև տեսք: Երեսը ծածկված էր ան-
մշակ սալ քարերով: Հետաքրքիր է նշել, որ դամ-
բարանի երեսը ծածկող քարերից մեկը 75 սմ
երկարություն, 45 սմ լայնություն ունեցող ս-
ղորիք էր, պատրաստված ծակոտկեն մակերես
ունեցող բազալտ քարից: Աշխատանքային մա-
կերեսը լավ հղկված է, իսկ հակառակ կողմը՝
քարի բնական վիճակն է (էՊԹ, № 1/251): Այս
գերեզմանն էլ առաջինի նման պարունակում էր

¹ Վաղարշապատի դամբարանադաշտի տե-
րիտորիայում հնագիտական ուսումնասիրու-
թյուններ են կատարել պրոֆ. Ա. Քալանթարը
(«Հին Վաղարշապատի պեղումներ», Երևան,
1935) և մեծավաստակ ճարտարապետ Թ. Թո-
րամանյանը (սնյութեր հայկական ճարտարա-
պետության, Երևան, 1945):

մեկ թաղում: Ննջեցյալը դրված էր զլխով դեպի արևելք: Բացի ոսկորների մնացորդներից, այլ առարկաներ չգտնվեցին: Դամբարանի երկարությունը հավասար էր 1,3 մ, լայնությունը՝ 0,5 մ: Ըստ երևույթին, ննջեցյալը եղել է անշափահաս:

Նույն րլրի վրա հայտնաբերված էր եղել նաև կարասային թաղում. ցավոք, մեր այցելության ժամանակ կարասը արդեն ոչնչացված էր, հնարավոր եղավ հավաքել մի քանի բեկոր, որոնցով անհնար է վերականգնել կարասի տեսքը: Նշենք, որ կարասը պատրաստված է ավաղախառն կավից և ունի վառ կարմիր գույն: Ուշագրավ է, որ այս կարասի միջից շինարարները գտել էին կաթնագույն ապակուց պատրաստված փոքրիկ սրվակ: Այն ունի 6 սմ բարձրություն, հարթ հատակ, ուռուցիկ իրան, բարձր նեղ վիզ: Սրվակի շուրթը կոտրված է (էջ. 1/119, նկ. 1):

Հայտնաբերված դամբարանների մյուս խումբը տեղավորված է արտադրական մասի արհեստանոցների դիմաց, բանջարեղենի պահեստ-սառնարանի տերիտորիայում: Նախապես նշենք, որ այս հատվածում դամբարանները ավելի շատ էին և իրենց թաղման ձևերով տարբերվում էին վերը նշված խմբի առաջին երկու դամբարաններից:

Երրորդ դամբարանը հայտնաբերվել է 1966 թ.: Նրա խորությունը գետնի մակերևույթից 1 մետր է: Այստեղ թաղումը կատարված էր կավե դագաղի մեջ, որը դրված էր հյուսիս-հարավ ուղղությամբ (նկ. № 2): Կավաշեն դագաղը ծածկված էր $40 \times 60 \times 5$ սմ չափսեր ունեցող կղմինդրներով: Դագաղի երկարությունը հավասար էր 1,7 մ, լայնությունը ոտքերի կողմում՝ 15 սմ, իսկ ուսերի՝ 54 սմ, խորությունը՝ 35 սմ: Ննջեցյալի ոտքերի կողմում դագաղի հատակին արված էր անցք, որը ըստ երևույթին այն տեղաշարժելու համար էր: Հողի մեջ, խոնավ միջավայրում երկար մնալու հետևանքով այն շատ քայքայված էր, ուստի և պեղելուց հետո հնարավոր չեղավ տեղաշարժել: Հանգուցյալի մնացորդների մաքրման ժամանակ կրծքի ոսկորների վրա հայտնաբերվեցին ոսկրե մի կախիչ ու պղնձե ասեղի երկու բեկոր: Ննջեցյալը պահված էր մեջքի վրա ձգված վիճակում:

1967 թ. հայտնաբերվեց չորրորդ դամբարանը, որը գտնվում էր երրորդից 5 մետր հարավ: Ու կարասային թաղում էր: Նրա հայտնաբերման ժամանակ կարասի արտաքին մասը արդեն ավերվել էր ու անհետ ոչնչացել: Կարասի ներսը լցված էր հողով, որը մաքրելուց հետո պարզվեց, որ գերեզմանը կողոպտված է եղել: Նրա մեջ չհայտնաբերվեցին ո՛չ կմախքի, և ո՛չ էլ այլ մնացորդներ: Ուշագրավ է նաև այն, որ կարասի

դեպի գետնի մակերեսը նայող կողը չարդված էր, իսկ բեկորները չկային:

Կարասը դրված էր կողի վրա, բերանը դեպի հյուսիս-արևելք, կարասի բերանը ծածկված էր կղմինդրով, ինչպիսիք հայտնաբերվել էին երրորդ դամբարանում, այնուհետև կղմինդրը արտաքին կողմից ծածկվել էր հարդախառն կավաշաղախով, իսկ կավաշաղախի վրա ամրացվել էին $40 \times 40 \times 40$ սմ չափսի հում աղյուսներ: Սրճավուն կարասն ունի օվալաձև բերան, հաստ, դուրս բացվող շուրջ 60 սմ տրամագծով: Իրանը դարդարված է ելնդավոր հորիզոնական գոտիներով, որոնցից երեքը անցնում են ուսերի վրայով, իսկ մեկը՝ կենտրոնով: Գոտիները իրենց հերթին զարդարված են սեղմելու եղանակով արված փոսիկներով, որոնց միջև եղած հեռավորությունը 20 սմ է, կարասի իրանի տրամագիծը՝ 90 սմ:

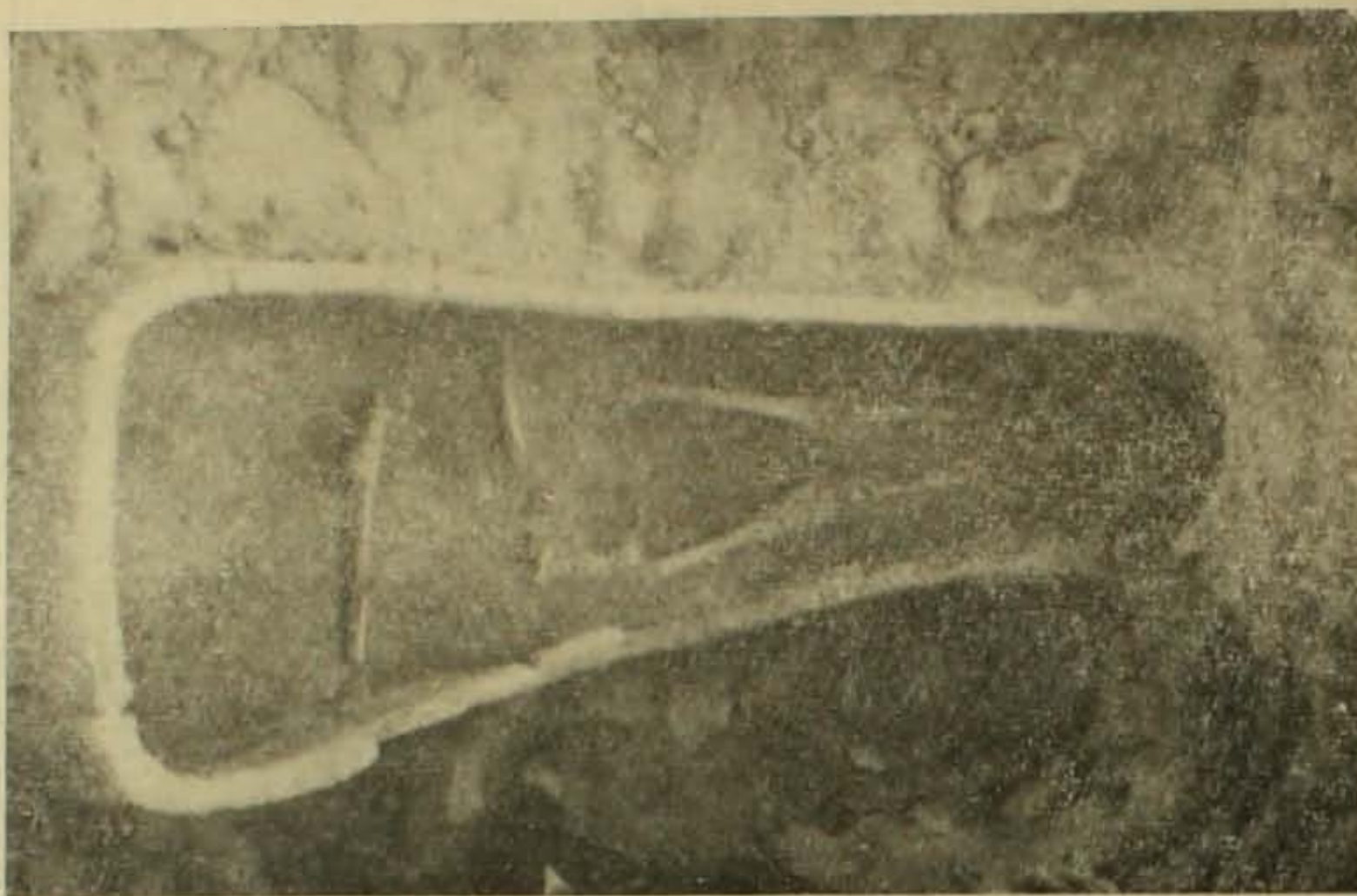
Թեև դամբարանը նախապես թաղանվել էր ու մեղ էր հասել կիսավեր վիճակում, այնուամենայնիվ մեղ տվեց մեծարժեք նյութ դամբարանադաշտի կարասային թաղումների ժամանակը որոշելու, ինչպես նաև Հայաստանի II դարի քաղաքական դրության հետ կապված որոշ հարցերի պարզաբանման համար:

Կարասի բերանը ծածկող կղմինդրը իր վրա ուներ լատինատառ դրոշմ, որի վերծանումը կատարեց պատմական գիտությունների թեկնածու Ս. Մ. Կրկյաշարյանը: Վերծանումը, մեկնաբանություններն ու եզրակացությունները տրվում են ստորև:

1968 թ. զարնանը նույն տերիտորիայում հայտնաբերվեց մեկ այլ կարասային թաղում ևս: Ը տարբերություն չորրորդ դամբարանի. նրա բերանը փակված էր միայն կավաշաղախով. ներսը մասամբ լցված էր հողով, որը թափվել էր կարասի իրանի ճեղքերից:

Ննջեցյալի ոսկորները շատ վատ էին պահվել, որի հետևանքով հնարավոր չեղավ որոշել նրա դիրքը: Կարասի միջից հայտնաբերվեց ապակյա գեղեցիկ սրվակ կաթնա-մանուշակագույն երանգներով: Սրվակն ունի գեղեցիկ ձևավորված կանթ, որը միացած է ուսի հետ, իրանի վերին մասով անցնում է բարակ ելնդավոր գոտի (նկ. 1):

Կարասային թաղումների ներսում ոսկորների վատ պահպանվածության հետևանքով հնարավոր չէ որոշակի որևէ բան ասել նրանց մեջ թաղված ննջեցյալի դիրքի մասին, սակայն ելնելով Գառնիի ու այլ վայրերի անտիկ շրջանի կարասային թաղումներից հայտնի տվյալներից, մեզ թվում է, որ Վաղարշապատի դամբարանադաշտի մեկ կարասի մեջ թաղված դիակ-

нл. 2

нл. 3

ները պառկած էին եղել կողքի վրա, ոտքերը ծալված վիճակում:

Կարասային թաղումները Հայաստանում իրականացվել են դեռևս մ. թ. ա. VIII դարից. դրանցից վաղագույնները հայտնաբերված են Արդիշտիսիսիլի քաղաքի դամբարանադաշտում:

Հին Վաղարշապատի դամբարանադաշտից հայտնի են նաև քարարկղային, զույգ կարասային, խնոցիանման դագաղներ և այլ տիպի թաղումներ:

Հնագիտական հետազոտությունների հետևանքով հավաքված նյութերի համեմատական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանում դեռևս մ. թ. ա. III հազարամյակից հայտնի քարարկղային թաղումների սովորույթը հարատևել է մինչև վաղ միջնադարյան ժամանակաշրջանը: Ուսումնասիրված դամբարաններում հնագիտական նյութերի բացակայության փաստի հիման վրա կարող ենք ասել, որ նրանք վերաբերում են Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն դառնալուց հետո ընկած ժամանակաշրջանին, մասնավորապես մ. թ. IV—V դարերին:

Կարասային թաղումների ժամանակաշրջանի որոշման համար կարևոր նշանակություն ունեն ոչ միայն նրանց միջից գտնված հնագիտական իրերի և Հայաստանի այլ հնավայրերից հայտնի նյութերի համադրությունները, այլև կոնկրետ գրավոր փաստերը, որոնցից մեկը բերվում է ստորև:

* * *

Հայ գրերի ստեղծումից առաջ Հայաստանում օգտագործել են արամեերենը (Արտաշես I-ի արամեատառ արձանագրությունները, որոնք պատմահայրը կոչում է «Արտաշիսական», Գառնիի արամեերեն արձանագրությունը), հունարենը (Արմավիրի, Գառնիի, Ապարանի, Տիգրանական արձանագրությունները և հայոց թագավորների հատած դրամների վերտառությունները) և լատիներենը (Խարբերդի, էջմիածնի, Փոքր Վեդիի արձանագրությունները):⁴

Այդ լեզուներով մեզ հասած վավերանմուշ-

2 Հ. Ա. Մարտիրոսյանի պեղումների չհրապարակված նյութերից:

3 Б. Н. Аракелян, Гарни II, 1957, աղ. XIII, Ժ. Դ. Խաչատրյան, Հայաստանում գտնված անտիկ ապակու մի քանի նմուշներ, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1967, № 12, էջ 79—88:

4 Հայաստանում գտնված տարբեր լեզուներով արձանագրությունները ամփոփված են К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, М.—Л., 1953 աշխատության մեջ: 1953 թ. հետո մեզ մոտ հայտնաբերված 19 Հանդես № 4

ներին ծանոթանալիս աչքի է զարկում մի հանգամանք. հայ թագավորները իրենց թողած արձանագրություններում օգտագործել են բացառապես արամեերենը և հունարենը, մինչդեռ լատիներեն արձանագրությունների հեղինակները օտար նվաճողներն են եղել, հռոմեացի կայսրերը, լեզեոնականները: Համանման երևույթ նկատելի է նաև Հայաստանին հարևան մյուս երկրներում, մի բան, որը նշել է դեռևս Կ. Վ. Տրեվերը⁵:

Մինչև այժմ Հայաստանից մեզ հայտնի լատիներեն վավերագրերին Ռ. Թորոսյանի պեղումների շնորհիվ ավելացավ ևս մեկը՝ վերևում հիշատակված դրոշմը կարասային թաղման կավե կափարիչի վրա (նկ. 3): Թեև առաջին երկու տառերը վատ են նկատվում, այնուամենայնիվ մեզ հաջողվեց վերծանել դրոշմը: Այնտեղ երևվում են LEG [II] SC տառերը: Դժվար չէ նկատել, որ LEG տառակապակցությունը լատիներեն LEGIO = լեզեոն բառի առաջին վանկն է: Այսպիսի հապավումը սովորական երևույթ էր լատինական արձանագրությունների համար:

Նշանը համազոր է լատինական IV թվանշանին, իսկ SC կապակցությունը SCYTHICO սկյութական բառի առաջին տառերն է պատկերում: Ուստի և կրճատումները լրացնելու դեպքում կկարդանք՝ LEGIO [II] SCYTHICO «լեզեոն չորրորդ սկյութական»:

Դրոշմի վրա պատկերված այս ամբողջ կապակցությունը նույնությամբ առկա է նաև 1967 թ. Փոքր Վեդիում հայտնաբերված լատիներեն նոր արձանագրության մեջ, որը թողել է Տրայանոս կայսրը⁶:

Հայաստանում հայտնաբերված լատիներեն և հունարեն արձանագրություններում հիշատակվում են հռոմեական երեք լեզեոնի անուն, որոնք ժամանակավորապես զավթել էին Հայաստանի այս կամ այն քաղաքը և տեղադրվել այնտեղ որպես կայազոր: Դրանք են՝ 4-րդ Սկյութականը, 12-րդ Ֆուլմինատան (կայծակնային) և 15-րդ

ված ալդպիսի նոր արձանագրությունները հրատարակվել են հետևյալ հոդվածներում՝ Г. А. Тирациян, Новонайденная надпись Арташеса I, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1957, № 10: А. Г. Периханиян, Арамейская надпись из Гарни, «Պատմա-բանասիրական հանդես» 1964, № 3: նույնի՝ Арамейская надпись из Зангезура, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 4, էջ 104—128: Բ. Ն. Առաքելյան, Լատիներեն արձանագրություն Արտաշատից, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1967, № 4 և այլն:

⁵ К. В. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 100:

⁶ Բ. Ն. Առաքելյան, նշվ. աշխ.:

Ապոլլինարիսը (հուն. Ἀπολλωνιος -- Ապոլլոնիոս)։

Դիոն Կասսիոսի «Հռոմեական պատմության» մեջ կա հռոմեական բոլոր լեգեոնների ցուցակը, դրանց համարները, անվանումը և հիմնական բանակատեղին։ Այնտեղ նշված է, թե 4-րդ լեգեոնը (Սկյութական) տեղակայված էր Ասորիքում, 12-րդը (Ֆուլմինատա) և 15-րդը (Ապոլլոնիոս)՝ Կապադոկիայում⁷։

Այսպիսով ստացվում է, որ Հայաստանի արևմտյան և հարավ-արևմտյան ամբողջ սահմանի երկայնքով, արդեն հռոմեական պրովինցիա դարձած Ասորիքում և Կապադոկիայում տեղադրված էին հռոմեական վերոհիշյալ երեք լեգեոնները։ Անկասկած, այս լեգեոններն էին, որ ամեն անգամ առաջին հերթին մասնակցում էին Հայաստանի դեմ Հռոմի ձեռնարկած յուրաքանչյուր արշավանքին։

Փոքր Վեդիի լատիներեն արձանագրությունը թողել է Տրայանոս կայսրը, որը նվաճել է Հայաստանը 114 թ.Ց. Ուստի և դրանում հիշատակված 4-րդ Սկյութական լեգեոնը, կամ նրա մի մասը 114—115 թթ. կանգնած է եղել Հայաստանի հին մայրաքաղաք Արտաշատի մոտ։ Քանի որ մեր դրոշմը ևս պատկանում է 4-րդ Սկյութական լեգեոնին, ապա բոլոր հիմքերը կան ենթադրելու, որ նույն լեգեոնի մի այլ զորամաս նույն թվականին կանգնած է եղել Վաղարշա-

պատի մոտ, մանավանդ, որ Դիոն Կասսիոսը ևս վկայում է, որ Հայաստանը նվաճելուց հետո Տրայանոսը, երկրի կարևոր կետերում կայազոր թողնելով, վերադարձավ Եդեսիա⁹։

Հայաստանում այդ թվականին 4-րդ Սկյութական լեգեոնի ներկայության փաստը մեզ հնարավորություն է տալիս լրացնելու Հայաստանի դեմ Տրայանոսի կատարած արշավանքի ուղղությունը։ Սկզբնաղբյուրները հիշատակում են այդ արշավանքի մի ուղղությունը միայն՝ Փոքր Ասիայի վրայով Մելիտենե—Սատալա—Արտաշատ¹⁰։ Համարելով, որ սա հռոմեական զորքերի դեպի Արտաշատ շարժման հիմնական ուղղությունն էր, պիտի ենթադրել, որ Տրայանոսի զորքերի մի երկրորդ թև՝ 4-րդ Սկյութական լեգեոնը, որի զորակայանը Ասորիքն էր, միաժամանակ շարժվում էր հարավից, աքցանի մեջ առնելու համար հայոց երկիրը։

Ռ. ԹՈՐՈՍՅԱՆ, Ս. ԿՐԿՑԱՇԱՐՅԱՆ

⁹ Dio Cass., LXVIII, 21,1:

¹⁰ Dio Cass., LXVIII, 19, 2: Th. Mommsen, Römische Geschichte, V, Berlin, 1886, էջ 399; A. Gutschmid, Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsaciden, Tübingen, 1888, էջ 141; Հ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Բ, մաս Ա, Երևան, 1957, էջ 23—26:

⁷ Dio Cass., LV, 23, 3—5.

⁸ Բ. Ն. Առաքելյան, նշվ. աշխ.